

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟΜΟΣ 40ος • ΑΡ. ΦΥΛΛΟΥ 247 • ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ 2017 • ΤΕΒΕΤ-ΣΙΒΑΝ 5777

ΣΥΝΑΓΩΓΗ ΧΑΝΙΩΝ

Ένας Ζωντανός Πυρήνας Πολιτισμού και Συμφιλίωσης

Με αφορμή τα 20 χρόνια από την έναρξη των εργασιών αναστήλωσης της Συναγωγής Χανίων και την επιτυχημένη πορεία της μέχρι σήμερα ως πυρήνα πολιτισμού, το προσωπικό της Συναγωγής δημιούργησε μια ενδιαφέρουσα έκθεση αφιερωμένη στην ιστορία της Συναγωγής, την ανακαίνισή της και στον διευθυντή της Νίκο Σταυρουλάκη, εμπνευστή, υποκινητή, πρωτεργάτη και ακούραστο εργάτη της Ετζ Χαγίμ.

Ο Νίκος Σταυρουλάκης απεβίωσε όταν το τεύχος αυτό ήταν υπό έκδοση. Εφυγε από τη ζωή στα αγαπημένα του Χανιά, στις 19.5.2017, σε ηλικία 88 ετών.

Το παρακάτω αφιέρωμα, βασισμένο στο υλικό της έκθεσης της Ετζ Χαγίμ και σε κείμενα του ίδιου του Νίκου Σταυρουλάκη, παρουσιάζει το χρονικό αναστήλωσης της Συναγωγής και τη σημερινή της οντότητα. Παράλληλα αποτελεί φόρο τιμής στον αείμνηστο Νίκο Σταυρουλάκη και στο πολύτιμο έργο του.

Το έργο της αναστήλωσης της Συναγωγής Ετζ Χαγίμ -που ξεκίνησε το 1996 και ολοκληρώθηκε το 1999- υποστηρίχθηκε από το ΚΙΣΕ, ωστόσο, ήταν η δέσμευση και η αφοσίωση του Νίκου Σταυρουλάκη που της έδωσαν ζωή αλλά και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα που την καθιστά μοναδικό παγκόσμιο παράδειγμα εβραϊκού μνημείου και τόπου προσευχής με τόσο έντονη δραστηριότητα λειτουργώντας σε μια πόλη χωρίς εβραϊκή κοινότητα. Σήμερα, μετά από μια εικοσαετία, η Συναγωγή έχει ενσαρκώσει το όραμα του εμπνευστή της: Η Ετζ Χαγίμ να μην είναι μόνον ένα απορφανισμένο μνημείο, να μην θρηνεί τα χαμένα μέλη της μόνο μέσα από μνημόσυνα, αλλά να δημιουργήσει μια νέα, δική της κοινότητα, έναν κύκλο δυναμικών φίλων που να μοιράζονται τις κοινές αξίες του αλληλοσεβασμού και της συμφιλίωσης μέσω της προαγωγής του πολιτισμού.

20 χρόνια από την επαναλειτουργία της Ετζ Χαγίμ

Αποχαιρετισμός στον Νίκο Σταυρουλάκη

Η Ιστορία του Κτιρίου

Το κτίσμα της Συναγωγής Ετζ Χαγίμ χρονολογείται από τον 15^ο αιώνα. Αρχικά ήταν Καθολική Εκκλησία που χτίστηκε από τους Ενετούς στο σημείο που βρισκόταν τότε η εβραϊκή συνοικία των Χανίων. Οι γοθτικές αψίδες και ο καμπυλωτός φεγγίτης στο κεντρικό αέτωμα του κτίσματος πιστοποιούν την Ενετική προέλευση (τα ημι-αψιδωτά παράθυρα αποτελούν μεταγενέστερη προσθήκη). Στα

μέσα του 16^{ου} αιώνα, κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής πολιορκίας των Χανίων, το κτίριο βομβαρδίστηκε σοβαρά και εγκαταλήφθηκε χωρίς οροφή.

Στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, έπειτα από την οριστική Οθωμανική κατοχή της Κρήτης, αυτή η κατεστραμμένη εκκλησία πέρασε στα χέρια της εβραϊκής κοινότητας των Χανίων, η οποία επισκεύασε την οροφή και πραγματοποίησε σημαντικές δομικές αλλαγές στο κτίριο. Στα τέλη του 19^{ου} αι-

ώνα, με την οικονομική βοήθεια της Alliance Israelite Universelle, στρώθηκε μαρμάρινο πάτωμα στο εσωτερικό της Συναγωγής. Αργότερα, μετά από έναν μεγάλο σεισμό, σειρά επισκευών έγιναν σε όλο το κτίριο και ειδικά στην κεντρική πύλη οι οποίες χρηματοδοτήθηκαν από τον Albert Rothchild της Βιέννης.

Κατοχή: Κατά τη διάρκεια του Γερμανικού βομβαρδισμού των Χανίων, τον Μάιο του 1944, ο γυναικωνίτης (Εζρά Νασίμ) καταστράφηκε. Έπειτα από τη σύλληψη και την εκτόπιση ολόκληρης της εβραϊκής κοινότητας των Χανίων, στις 21 Μαΐου του 1944, η Συναγωγή λεηλατήθηκε και βεβηλώθηκε από τάγματα της Βέρμαχτ μαζί με τα θρησκευτικά και τελετουργικά αντικείμενα, τα βιβλία και όλα τα αρχεία της εβραϊκής κοινότητας. Από εκείνη τη στιγμή και μετά το κτίριο έπαψε να λειτουργεί ως Συναγωγή.

Μεταπολεμική καταστροφή κι εγκατάλειψη: Μέχρι τα μέσα του 1950 διάφοροι καταληψίες κατασκεύασαν αυτοσχέδια διαχωριστικά και προκάλεσαν εκτεταμένες ζημιές στο κτίριο, ύστερα από αυθαίρετες παρεμβάσεις στους τοίχους. Οι ως τότε ακόμα ορατοί ραβινικοί τάφοι, στη νότια αυλή, σπάστηκαν και ανοίχτηκαν καθώς οι καταληψίες έχτισαν με τούβλα το Μικβέ, ένα από τα παλαιότερα τελετουργικά λουτρά στην Ελλάδα.

Από τα μέσα του 1950 έως την αναστήλωση της Ετζ Χαγίμ τα αρχικά όρια του κτίσματος καταπατήθηκαν κατά περίπου 40 τ.μ. κυρίως από γειτονικά κτίσματα. Το Μικβέ και η βορεινή αυλή χρησιμοποιήθηκαν ως αποθήκες για μπάζα και άλλα σκουπίδια.

Το 1995 διοργανώθηκε στη Νέα Υόρκη ένα ειδικό σεμινάριο, υπό την αιγίδα του World Monuments Fund (Παγκόσμιου Ταμείου Μνημείων). Οργανωτής ήταν η International Survey of Jewish Art και το θέμα του ήταν "Endangered Jewish Monuments" («Εβραϊκά Μνημεία σε Κίνδυνο»). Ο Νίκος Σταυρουλάκης συμμετείχε και παρουσίασε την κατάσταση της Συναγωγής των Χανίων. Λίγο μετά το τέλος του σε-

μιναρίου ανακοινώθηκε ότι η Ετζ Χαγίμ είχε επιλεγεί να χαρακτηριστεί ως ένα από τα 100 μνημεία σε κίνδυνο παγκοσμίως κι ότι έχρηζε άμεσης συντήρησης από το World Monuments Fund. Ο τότε πρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδας, Νισήμ Μαΐς, και ο διάδοχός του Μω-

υσής Κωνσταντίνης, από κοινού ενέκριναν τις εργασίες, που ξεκίνησαν αμέσως. Ο Νικόλας Σταυρουλάκης ορίστηκε διευθύνων και συντονιστής του έργου, καθώς και υπεύθυνος για την εξεύρεση χορηγών. Η αρχική χρηματοδότηση του έργου αναστήλωσης της Ετζ Χαγίμ δόθηκε από τον Λόρδο Jacob Rothschild και τον Ronald Lauder.

Η αρχή των εργασιών αναστήλωσης: Νότιο τμήμα της αυλής

Μικβέ

Στο ξεκίνημα του έργου αναστήλωσης της Συναγωγής, αρκετά από τα κύρια δομικά στοιχεία του κτιρίου ήρθαν στο φως υποδεικνύοντας το σημείο από το οποίο θα έπρεπε να ξεκινήσουν οι εργασίες. Αποφασίστηκε να ξεκινήσουμε από το Μικβέ της Συναγωγής το οποίο αποτελούσε το αντικείμενο δυσφορίας για πολλούς γείτονες μιας και ανέδιδε μια πολύ άσχημη μυρωδιά, σαν βόθρος. Για αυτό το λόγο δόθηκε προτεραιότητα στον καθαρισμό και στην αποκατάσταση του τελετουργικού λουτρού.

Σε πρώτη φάση έπρεπε να σπάσουμε ένα τσιμεντένιο κάλυμμα που είχε τοποθετηθεί πάνω από το Μικβέ το 1960 με τη συγκατάθεση του ΚΙΣ. Έπειτα από αρκετούς μήνες απομάκρυνσης στρωμάτων από σκουπίδια και μπάζα και την απόφραξη του σωλήνα εισόδου της πηγής στο κάτω μέρος των σκαλοπατιών, το νερό άρχισε σιγά-σιγά να ρέει ξανά. Τότε αποκαλύφθηκε και ο σωλήνας εξόδου που επέτρεπε στο νερό μία σταθερή ροή, πράγμα απαραίτητο για τη σωστή λειτουργία του τελετουργικού λουτρού όπως υπαγορεύεται από τους νόμους της Εβραϊκής θρησκείας. Οι τοίχοι σοβατίστηκαν και βάρφτηκαν ενώ το πάτωμα και τα σκαλιά (που χρονολογούνται από τον 17^ο αιώνα που χτίστηκε το Μικβέ), καθαρίστηκαν συστηματικά και με μεγάλη προσοχή.

Τάφοι

Το σκάψιμο του νότιου τμήματος της αυλής κατά τη διάρκεια της αναστήλωσης έφερε στο φως τα χαλάσματα τριών τάφων ραβίνων του 19^{ου} αιώνα – Ιωσήφ Μπεν Σαλόμ (1821), Μπαρούχ Μπεν Σαλόμ (1841) και Αβραάμ Ζ. Χαμπίμπ από την Καλλίπολη (1858). Η τοποθεσία των τριών τάφων αναφέρεται και στα απομνημονεύματα του τελευταίου Αρχираβίνου της Κρήτης, Αβραάμ Ευλαγών. Ο Ευλαγών αναφέρει επίσης έναν τέταρτο «χαμένο» τάφο του ραβίνου Χιλέλ Εσκενάζυ (1710), ο οποίος ήταν γνωστός μέσα από την παράδοση ενώ δεν ήταν γνωστή η ακριβής του τοποθεσία. Αυτός ο τέταρτος τάφος ανακαλύφθηκε αργότερα κάτω από τα πέτρινα σκαλοπάτια που είχαν ενσωματωθεί στον τοίχο που στήριζε τον γυναικωνίτη (Εζρά Νασίμ) της Συναγωγής. Τα οστά των ραβίνων που βρέθηκαν θάφτηκαν ξανά στο μπροστινό μέρος του πιο μακρινού τάφου και καλύφθηκαν με μία λευκή πέτρινη πλάκα.

Ριμονίμ

Στο νότιο τμήμα της αυλής, βρέθηκαν θαμμένα σε ένα βαθύ λάκκο και σκεπασμένα με χώμα διάφορα τελετουργικά αντικείμενα. Πιθανότατα ο χώρος αποτελεί *κνιζά* (σημείο ταφής θρησκευτικών αντικειμένων που δεν χρησιμοποιούνται). Εκεί ανασύρθηκαν επίσης και μέρη από μια χρυσοκέντητη γιρλάντα κι ένα πράσινο μεταξωτό ατλάζι. Έπειτα από προσεχτική απομάκρυνση αρκετών στρωμάτων χώματος αποκαλύφθηκαν και μέρη από δύο *ριμονίμ* – διακοσμητικά στοιχεία του άνω μέρους των Κυλίνδρων της *Τορά*. Τα *ριμονίμ* αποτελούνται από μία μπρούτζινη βάση ενώ το πάνω μέρος διακοσμεί ένα περίτεχνο ξυλόγλυπτο σχέδιο βαμμένο σε βαθύ πράσινο χρώμα και περασμένο με φύλλο χρυσού. Μονάχα ένα από τα δύο ζευγάρια *ριμονίμ* βρέθηκε εντελώς ανέπαφο.

Αργότερα, ακριβή αντίγραφα αυτών των *ριμονίμ* παραγγέλθηκαν σε ντόπιους τεχνίτες. Το καινούργιο ζευγάρι έχει τοποθετηθεί στις δύο πλευρές του *Εχάλ* (στο ιερό που φυλάσσεται η *Τορά*) μαζί με ακόμα ένα ζευγάρι ασημένιων *ριμονίμ* που χρησιμοποιούνται τακτικά στις λειτουργίες.

Μνημείο

Κατά τη διάρκεια της αναστήλωσης στήθηκε ένα μνημείο στη μνήμη της Εβραϊκής κοινότητας της Κρήτης που εξοντώθηκε το 1944. Βρίσκεται απέναντι από την είσοδο της Βιβλιοθήκης. Το μνημείο περιλαμβάνει μία εσοχή με ένα καντήλι και δύο μπρούτζινες πλάκες με τα ονόματα όλων των εβραϊκών οικογενειών του νησιού που συνελήφθησαν το 1944 και απελάθηκαν επιβιβάζομενοι στο πλοίο Τάναϊς που θα τους μετέφερε στον Πειραιά και από εκεί στα ναζιστικά στρατόπεδα εξόντωσης. Από τότε που ξεκίνησε η επαναλειτουργία της Ετζ Χαγίμ πραγματοποιείται επιμνημόσυνη τελετή κάθε Ιούνιο

Η Πύλη Rothschild - Βορεινή Αυλή

Σήμερα, η Πύλη Rothschild, με το εντυπωσιακό αέτωμα στο πάνω μέρος, αποτελεί την κεντρική είσοδο της Συναγωγής Ετζ Χαγίμ. Οι πέτρες που έχουν χρησιμοποιηθεί βρέθηκαν ανάμεσα στα μπάζα με τα οποία οι καταληψίες είχαν καλύψει το αψιδωτό παράθυρο του βοηθητικού γυναικωνίτη επάνω από το σημερινό γραφείο της διεύθυνσης (παλαιότερα κατά-

στη μνήμη των οικογενειών που βρήκαν τραγικό θάνατο με την βύθιση του Τάναϊς. Μέχρι το 2013 αυτή ήταν η μοναδική τελετή τέτοιου είδους που λάμβανε χώρα σε ολόκληρη την Κρήτη. Από το 2014, εκτός από το μνημόσυνο στη Συναγωγή, πραγματοποιείται τελετή και στο Μνημείο θυμάτων του Τάναϊς, στην Πύλη της Άμμου, στα Χανιά.

λυμα του επιστάτη της Συναγωγής). Αρκετές από αυτές τις πέτρες, που είχαν χρησιμοποιηθεί ως υλικό σφραγίσματος του παραθύρου, ήταν προσεκτικά κομμένες και φαίνονταν να ταιριάζουν μεταξύ τους. Κάποιες, που αποτελούσαν μέρος από το αρχικό αέτωμα, ήταν σπασμένες ή ραγισμένες. Από τη στιγμή που καταλάβαμε ότι αρκετές από αυτές ήταν δυνατόν να ενωθούν μεταξύ τους, αρχίσαμε την προσπάθεια ανασυναρμολόγησης

του αετώματος -που έμοιαζε με γιγάντιο παζλ στα τυφλά- μέχρι που καταφέραμε να το επανατοποθετήσουμε στην αρχική του θέση.

Η βοτσαλωτή αυλή

Πριν την αναστήλωση της Συναγωγής, το δάπεδο της βορεινής αυλής ήταν καλυμμένο με τσιμέντο, αν και κάποια κυκλικά μοτίβα ήταν ορατά. Το αρχικό δάπεδο της βορεινής αυλής απομακρύνθηκε καθώς αναζητούσαμε μία μικρή κρήνη που χρησίμευε για να πλένουν οι πιστοί τα χέρια τους πριν την προσευχή.

Στη συνέχεια σπάσαμε το τσιμέντο για να ανακαλύψουμε ένα στρώμα άμμου που υπερκάλυπτε ένα καλοδιατηρημένο μωσαϊκό από βότσαλα, ένα κοινό χαρακτηριστικό πολλών σύγχρονων κατοικιών στα Χανιά. Το στρώμα της άμμου είχε στην πραγματικότητα προστατέψει το βοτσαλωτό δάπεδο και απομακρύνθηκε με ευκολία για να αποκαλύψει το μωσαϊκό που κρυβόταν από κάτω. Αυτό το δάπεδο είναι φανερό ότι έχει λειανθεί και τα βότσαλα έχουν φθαρεί από τη χρήση και την κίνηση που είχε η Συναγωγή κατά τη διάρκεια των ετών από τα μέλη της και άλλους επισκέπτες.

Η κρήνη

Μία μικρή πέτρινη κρήνη είναι χτισμένη στον δυτικό τοίχο της βορεινής αυλής. Η κρήνη χρησιμοποιείται για να πλένουν οι πιστοί τα χέρια τους πριν την προσευχή με ένα τελετουργικό κύπελο που λέγεται *νετιλά γιαντάγμ*.

Η αρχική βρύση αποξηλώθηκε από καταληψίες που είχαν καταλάβει το κτίριο κατά την περίοδο 1944-1955. Η νέα κρήνη είναι δομημένη με κομμάτια από σκαλισμένες πέτρες που βρέθηκαν στην οροφή της Συναγωγής όταν αφαιρέθηκε κατά τη διάρκεια της αναστήλωσης.

Η Αναστήλωση του εσωτερικού της Συναγωγής - ΣΤΕΓΗ

Όταν ξεκίνησε η αναστήλωση της Συναγωγής, η στέγη, που αρχικά ήταν επίπεδη και στηριζόταν με ξύλινα δοκάρια, κάποια εκ των οποίων καρφωμένα μεταξύ τους, αντιμετώπιζε σοβαρά τον κίνδυνο κατάρρευσης. Έγινε σαφές ότι

ο βομβαρδισμός του 1941 δεν είχε προκαλέσει μόνο ζημιά στην οροφή αλλά και στον γυναικωνίτη που βρισκόταν πάνω από τη νότια αυλή. Η οροφή είχε αρχίσει να υποχωρεί στις αρχές περίπου της δεκαετίας του '50 όταν και αποχώρησε η τελευταία οικογένεια καταληψιών εξαιτίας μιας διαρροής νερού από τη νοτιοανατολική γωνία της οροφής στο κυρίως κτίσμα.

Ο σεισμός που ακολούθησε το 1995 εξασθένησε περισσότερο τη στέγη και την ξύλινη οροφή εσωτερικά και παρουσιάστηκαν ρωγμές που προκλήθηκαν από την πίεση των ξύλινων δοκαριών ανάμεσα στις σταθερές ενετικές-γοθτικές ασίδες και στα γεμισμένα με μπάζα διάφορα ανοίγματα. Τότε αποφασίστηκε να αφαιρεθεί ολόκληρο το κατεστραμμένο ξύλινο ταβάνι. Εκεί αντιληφθήκαμε ότι η οροφή, στην αρχική της μορφή, είχε στο κέντρο της ένα διακοσμητικό ξυλόγλυπτο, το οποίο είχε βρεθεί νωρίτερα πεσμένο σε άλλο σημείο.

Εζρά Νασίμ - Γυναικωνίτης

Στις συναγωγές, οι άντρες και οι γυναίκες προσεύχονται κατά παράδοση χωριστά, με τους άντρες στον κυρίως ναό και τις γυναίκες σε χωριστούς εξώστες- τους γυναικωνίτες.

Στην Ετζ Χαγίμ, μέχρι το 1944, οι γυναίκες κάθονταν χωριστά στους δύο εξώστες

πάνω από το Βήμα στο βόρειο και το νότιο άκρο που έβλεπε κάτω στον κυρίως χώρο. Σήμερα, όλοι όσοι παραβρίσκονται στις λειτουργίες κάθονται μαζί κατά τη διάρκεια της προσευχής στον κυρίως χώρο.

Ο κύριος (και παλαιότερος) γυναικωνίτης ήταν προσκολλημένος στη νότια αυλή και καταστράφηκε από τους Γερμανούς όταν βομβάρδισαν τα Χανιά το 1944. Το 2008 ανοικοδομήθηκε και μετατράπηκε σε Βιβλιοθήκη που αφιερώθηκε στη μνήμη της Jennifer Stein.

Ένας δεύτερος, μικρότερος γυναικωνίτης προστέθηκε τον 19^ο αιώνα στον δεύτερο όροφο που βρισκόταν το κατάλυμα του επιστάτη πάνω από τη βορεινή αυλή. Ο τούβλινος τοίχος, που είχε χτιστεί από τους καταληψίες, κατεδαφίστηκε μόλις ανακαλύφθηκαν κομμάτια του από το αέτωμα. Σήμερα ο δεύτερος Εζρά Νασίμ χρησιμοποιείται ως αίθουσα που φιλοξενεί μικρές εκθέσεις και περιέχει και μια μικρή βιβλιοθήκη.

Εχάλ (Η Κιβωτός της Τορά)

Μετά τον αφανισμό της Κοινότητας το 1944, το αυθεντικό Εχάλ (Κιβωτός της Τορά) εξαφανίστηκε στη λεηλασία της Συναγωγής. Κατά την αναστήλωση, η τοποθεσία και οι διαστάσεις του Εχάλ καθώς και του διπλανού βήματος, προσδιορίστηκαν από τη χαρακτηριστική διάταξη των μαρμάρινων πλακών του εδάφους.

Τηρώντας την παράδοση, το Εχάλ αποτελείται από ένα παλιό ξύλινο ντουλάπι το οποίο στο επάνω μέρος φέρει ένα σκάλισμα για την εξυπηρέτηση του νέου σκοπού λειτουργίας. Είναι φτιαγμένο από ξύλο τικ της Ινδονησίας ενώ η περίτεχνη

σκαλιστή διακόσμηση πάνω στο ξύλο απεικονίζει ένα λουλουδάτο μοτίβο και είναι φτιαγμένη από έναν καλλιτέχνη στην Τζακάρτα.

Σήμερα, το *Εχάλ* διαθέτει δύο Σέφερ Τορά: η πρώτη Τορά κληροδοτήθηκε ως δώρο στον Νίκο Σταυρούλακη και την Ετζ Χαγίμ από τη Συναγωγή του David Ibn Zimrah στο Κάιρο, και η δεύτερη είναι αυθεντική από την ανατολική Ευρώπη και είναι δανεισμένη από το Westminster Memorial Scrolls Trust του Λονδίνου.

Το αιώνιο φως (*Νερ Ταμίντ*) που περικλείεται από ένα Άστρο του Δαβίδ βρίσκεται κρεμασμένο πάνω από τη μικρή έδρα μπροστά από το *Εχάλ*. Το Άστρο του Δαβίδ είναι ακριβές αντίγραφο ενός αντίστοιχου που βρέθηκε επικολλημένο στην πύλη του παλιού νεκροταφείου της κοινότητας στα δυτικά της παλιάς πόλης. Το αυθεντικό αποτελεί έκθεμα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, στην Αθήνα. Οι μεταλλικές αλυσίδες με τις οποίες είναι κρεμασμένο το Άστρο του Δαβίδ προέρχονται από τη Συναγωγή της Πάτρας κατά την Ενετική περίοδο του 17^{ου} αιώνα. Πάνω από το *Εχάλ*, σε ένα ξύλινο ταμπλό έχουν τοποθετηθεί τα γράμματα του εβραϊκού αλφαβήτου, τα οποία αντιστοιχούν στους αριθμούς από το ένα έως το δέκα και συμβολίζουν τις Δέκα Εντολές.

Το Βήμα

Το Βήμα είναι μια υπερυψωμένη εξέδρα από την οποία είθισται να διαβάζεται η Τορά κατά τη λειτουργία. Κατά την αναστήλωση ανακαλύφθηκαν τρύπες στον δυτικό τοίχο που υπέδειξαν κατά προσέγγιση το μέγεθος και την ακριβή θέση που βρισκόταν αρχικά το Βήμα. Όπως το *Εχάλ*, έτσι και το σχέδιο του

Βήματος είναι εμπνευσμένο από άλλες Ρωμανιώτικες (Ελληνικές) Συναγωγές και είναι τοποθετημένο απέναντι από το *Εχάλ* στον δυτικό τοίχο. Αντίθετα, στις Εσκεναζίτικες και Σεφαραδίτικες Συναγωγές το Βήμα είναι συνήθως μία μικρή έδρα μπροστά από το *Εχάλ* ή στο κέντρο του χώρου. Οι διαστάσεις για το Βήμα της Ετζ Χαγίμ είναι όμοιες με αυτές από το Βήμα που βρέθηκε στη νεοκλασική Συναγωγή της Πάτρας που καταδαφίστηκε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Εγκαίνια κι επαναλειτουργία

Τα εγκαίνια της Ετζ Χαγίμ έγιναν στις 10 Οκτωβρίου του 1999 σε μία τελετή που παρεβρέθησαν 300 άτομα ανάμεσα στα οποία αρκετοί από τους δωρητές που κατέστησαν το έργο της αναστήλωσης εφικτό. Επίσης, παρόντες ήταν ραβίνοι, πρόεδροι κι εκπρόσωποι Εβραϊκών Κοινοτήτων της Ελλάδας, αλλά και προσωπικότητες από το εξωτερικό και την Ελλάδα. Ο πρώην

Πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, ο τότε πρόεδρος του ΚΙΣ Νισήμ Μαΐς, ο οποίος κατά τη διάρκεια της προεδρίας του στήριξε σθεναρά το έργο της αναστήλωσης, ο Πρέσβης της Γερμανίας και εκπρόσωποι του διπλωματικού σώματος, ο τότε Μητροπολίτης των Χανίων Ειρηναίος, εκπρόσωπος του WFM.

Παρά το ενθουσιώδες και θετικό κλίμα για την ολοκλήρωση του έργου αναστήλωσης, τα εγκαίνια της Συναγωγής στιγματίστηκαν από διάφορα δυσάρεστα περιστατικά όπου γείτονες εξέφρασαν την αντίθεσή τους, ενώ αντιρρήσεις διατυπώθηκαν και από τοπικούς παράγοντες για την επαναλειτουργία της Ετζ Χα-

Χαγίμ γρήγορα προκάλεσε το ενδιαφέρον του κόσμου. Οι πρώτες επισκέπτριες ήταν ηλικιωμένες Χριστιανές κυρίες από τη γειτονιά, οι οποίες αναρωτιούνταν αν θα μπορούσαν να ανάψουν μερικά κεριά στη μνήμη των Εβραίων φιλενάδων τους, με τις οποίες είχαν πάει μαζί σχολείο πριν από αρκετές δεκαετίες, και χάθηκαν όταν βυθίστηκε το Τάναϊς, στις 9 Ιουνίου του 1944.

Στην προσωπική του προσπάθεια να φέρει ξανά νόημα και ζωή στην Ετζ Χαγίμ, ο Νίκος Σταυρουλάκης ξεκίνησε να απαγγέλει καθημερινά πρωινές και απογευματινές προσευχές. Σύντομα, άρχισαν να τις ακολουθούν ενδιαφερόμενοι ντόπιοι και λιγοστοί εβραίοι κάτοικοι οι οποίοι τελικά σχημάτισαν μία ιδιόμορφη παρέα.

Είκοσι χρόνια μετά από την αναστήλωσή της, είναι ασφαλές να πούμε ότι η Συναγωγή Ετζ Χαγίμ έχει καθιερωθεί ως μια σταθερά στην πολιτισμική ζωή των Χανίων, ως ένας τόπος προσευχής, μνήμης και συμπιλώσης. Δεν είναι μόνον ένας χώρος όπου γιορτάζονται οι εβραϊκές γιορτές και γίνονται πολιτιστικές εκδηλώσεις αλλά είναι και η μόνη ενεργή

γίμ ως τόπο λατρείας. Χαρακτηριστικά, ο τότε Μητροπολίτης των Χανίων Ειρηναίος προειδοποίησε ότι η επαναλειτουργία της Συναγωγής θα προκαλέσει ταραχές και διαμάχες στα Χανιά, ενώ ο τότε Νομάρχης Γ. Κατσανεβάκης, διαμαρτυρήθηκε με επιστολή του προς το ΚΙΣΕ τονίζοντας ότι η Ετζ Χαγίμ θα πρέπει να «καταργήσει τις θρησκευτικές τελετές», διερωτώμενος για τη χρήση και τη λειτουργία της Συναγωγής. Ο δε Μητροπολίτης είχε επικαλεστεί έναν νόμο του 1938 που προέβλεπε ότι για να λειτουργήσει ένας χώρος θρησκευτικής λατρείας θα πρέπει να έχει την άδεια του τοπικού Μητροπολίτη.

Μετά την επαναλειτουργία της, η Ετζ

και ζωντανή υπόμνηση της πολυ-πολιτισμικής κοινωνίας που ήταν κάποτε τα Χανιά και η Κρήτη. Αυτή η πολυποίκιλτη κοινωνία έφτασε στο τέλος της αρχικά με την αποχώρηση των Μουσουλμάνων της Κρήτης, όταν τελέσθηκε η περιβόητη ανταλλαγή πληθυσμών μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και τελικά με την εξόντωση της Εβραϊκής Κοινότητας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η Συναγωγή Ετζ Χαγίμ σήμερα

Χαβουρά

Αν και μεταπολεμικά δεν υπάρχει επίσημη εβραϊκή κοινότητα στην Κρήτη, από την επανεγκαινιάσή της, το 1999, η Συναγωγή έχει συμβάλει στη δημιουργία μίας δικής της κοινότητας, που έχει εξελιχθεί σε μία Χαβουρά, μία αδελφότητα ανθρώπων, που μοιράζονται συγκεκριμένες κοινές αξίες, αν και έχουν διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις. Ο όρος «χαβουρά» πηγάζει από τη λέξη 'χαβέρ', στα εβραϊκά «φίλος». Έχει όμως και τη σημασία του κύκλου, της ένωσης. Έτσι η Χαβουρά είναι ένας κύκλος φίλων που ενώνονται υπό μία κοινή αντίληψη ή αναζήτηση, που στην περίπτωση της Ετζ Χαγίμ είναι η αναζήτηση μιας αυθεντικής πνευματικής ζωής.

Η Χαβουρά της Ετζ Χαγίμ συναντιέται τακτικά για τις γιορτές και διάφορες κοινωνικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις.

Παράλληλα με την τοπική Χαβουρά, η Ετζ Χαγίμ διαθέτει και μία ευρύτερη διεθνή κοινότητα φίλων και υποστηρικτών, οι οποίοι όχι μόνον προσφέρουν εθελοντική και οικονομική βοήθεια αλλά επισκέπτονται συχνά την Κρήτη για να παραστούν στον εορτασμό των μεγάλων γιορτών. Η Ισραηλιτική Κοινότητα Αθηνών αδελφοποιήθηκε με την Ετζ Χαγίμ το 2010, σε ένδειξη αλληλεγγύης μετά τις δύο εμπρηστικές επιθέσεις και ο Ραβίνος Αθηνών Γκαμπριέλ Νεγρίν συνεργάζεται και συμβουλεύει την Ετζ Χαγίμ σε θέματα θρησκευτικά και τελετουργικά και τελεί την ετήσια τελετή μνήμης.

Γιορτές

Από τη στιγμή της επαναλειτουργίας της η Ετζ Χαγίμ είναι μία ενεργή Συναγωγή. Η λειτουργία του Καμπαλάτ Σαμπάτ γίνεται κάθε Παρασκευή με τη δύση του ηλίου, και πλαισιώνεται από την Χαβουρά αλλά και από επισκέπτες, τουρίστες και φίλους ανεξαρτήτως καταγωγής ή θρησκείας. Η τελετή περιλαμβάνει και το κιντούς, την ευλογία με ψωμί και κρασί. Εδώ και πολλά χρόνια, ο Νίκος Σταυρουλάκης τελούσε το Καμπαλάτ Σαμπάτ, παρουσίαζε την εβδομαδιαία Περασά (εδάφιο της Τορά) και προετοίμαζε μία ιδιαίτερος νόστιμη χαλά (το ψωμί του Σαμπάτ).

Επίσης, στη Συναγωγή γίνονται λειτουργίες για τις μεγάλες εβραϊκές γιορτές του Ροσ Ασανά και του Γιομ Κιπούρ, καθώς και το Πέσαχ, το Σουκότ, το Χανουκά, το Του Μπισβάτ και το Πουρίμ. Τα μέλη της Χαβουρά ετοιμάζουν παραδοσιακά σεφαραδίτικα και ρωμανιώτικα γιορτινά πιάτα που βασίζονται σε συνταγές από το βιβλίο του Νίκου Σταυρουλάκη «Cookbook of the Jews of Greece». Ειδικά για το Πέσαχ και τις μεγάλες γιορτές καλούνται φίλοι της Ετζ Χαγίμ από το εξωτερικό, που συμμετέχουν και βοηθούν στην τέλεση των λειτουργιών, μια και δεν υπάρχει μόνιμος ραβίνος στα Χανιά. Επίσης, η Ετζ Χαγίμ έχει τη δική της Αγκαντά (πασχαλινή διήγηση), η οποία έχει συνταχθεί και εικονογραφηθεί από τον Νίκο Σταυρουλάκη. Το κείμενο είναι στα Ελληνικά και τα Αγγλικά και αντανακλά τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της Ετζ Χαγίμ. Στην Συναγωγή έχουν επίσης τελεστεί αρκετοί γάμοι και τελετές ενηλικίωσης -Μπαρ και Μπατ Μιτσβά- νεαρών από την Ελλάδα και το εξωτερικό.

Εμπρησμοί

Το 2010, δύο απόπειρες εμπρησμού, που συνέβησαν σε διάστημα 10 ημερών, προκάλεσαν σοβαρή καταστροφή στους δύο γυναικωνίτες που φιλοξενούσαν μέρος της συλλογής των αντικειμένων της Συναγωγής καθώς και στο γραφείο της διεύθυνσης. Σημαντικό μέρος του αρχείου της Συναγωγής -αλλά και βιβλίων- χάθηκε μαζί με σχεδόν ολόκληρο το αρχείο της αλληλογραφίας και σημειώσεις που κατέγραφαν στοιχεία του έργου της ανακαίνισης και της λειτουργίας της Συναγωγής από το 1996 μέχρι το 2010.

Έπειτα από αυτήν την μεγάλη καταστροφή που προκλήθηκε από τις δύο εμπρηστικές ενέργειες έγινε ξανά αποκατάσταση της Ετζ Χαγίμ με χορηγίες που συγκεντρώθηκαν από δωρεές και διεθνείς υποστηρικτές.

Ασκαβά

Η Ετζ Χαγίμ αποτελεί την μοναδική παρακαταθήκη και συνέχεια της εβραϊκής παρουσίας στην Κρήτη,

μιας ιστορικής διαδρομής που ανέρχεται στον 4^ο αιώνα π.Χ. Είναι ένα ζωντανό μνημείο της τελευταίας εβραϊκής κοινότητας που εξοντώθηκε στο Ολοκαύτωμα. Κάθε Ιούνιο, τελείται η ετήσια Ασκαβά (τελετή μνήμης) για τους Εβραίους της Κρήτης που βρήκαν τραγικό θάνατο στις 9 Ιουνίου του 1944, όταν το πλοίο Τάναϊς, που τους μετέφερε στα Ναζιστικά στρατόπεδα θανάτου, βυθίστηκε στα νερά του Αιγαίου. Την τελετή κάνει ο Ραββίνος της Αθήνας Γκαμπριέλ Νεγρίν, και περιλαμβάνει την ανάγνωση των ονομάτων όλων των θυμάτων και το άναμμα κεριών για καθέναν ξεχωριστά.

Επισκέπτες

Οι πύλες της Ετζ Χαγίμ είναι πάντα ανοικτές στους επισκέπτες. Κάθε χρόνο, περίπου 25.000 Εβραίοι αλλά και μη Εβραίοι τουρίστες από όλον τον κόσμο, επισκέπτονται τη Συναγωγή, κυρίως την περίοδο μεταξύ Απριλίου και Οκτωβρίου. Για αρκετούς από τους μη Εβραίους επισκέπτες, η Ετζ Χαγίμ τυχαίνει να είναι και η πρώτη φορά που επισκέπτονται μία Συναγωγή. Οι δωρεές των επισκεπτών αποτελούν τεράστια συνεισφορά στη συντήρηση της Συναγωγής. Αρκετοί από τους επισκέπτες συνηθίζουν να τοποθετούν μικρά

χαρτάκια με ευχές και προσευχές ανάμεσα στα διακοσμητικά ξυλόγλυπτα του Εχάλ, μιμούμενοι ένα παρόμοιο έθιμο, όπου ανάλογα σημειώματα τοποθετούνται μέσα στις ρωγμές του Τείχους των Δακρύων στην Ιερουσαλήμ.

Παράλληλα, η Ετζ Χαγίμ δέχεται έναν ολοένα αυξανόμενο αριθμό μαθητών από σχολεία της Κρήτης αλλά και ολόκληρης της Ελλάδας, στο πλαίσιο εκπαιδευτικών προγραμμάτων όπου μαθαίνουν για την ιστορία και τις παραδόσεις του Ιουδαϊσμού, την ιστορία της Συναγωγής, καθώς και την εβραϊκή ιστορία της Κρήτης και της Ελλάδας. Επίσης, η Ετζ Χαγίμ δέχεται συχνά επισκέψεις από ομάδες φοιτητών διεθνών Πανεπιστημίων.

Κέντρο Ερευνών και Βιβλιοθήκη

Η Ετζ Χαγίμ λειτουργεί και ως κέντρο ερευνών. Στο Ινστιτούτο Εβλαγών για Εβραϊκές Σπουδές στην Κρήτη, (που πήρε το όνομά του από τον τελευταίο αρχιραβίνο της Κρήτης, Αβραάμ Εβλαγών), διεξάγονται έρευνες για την μακρά ιστορία των Εβραίων της Κρήτης. Το Ινστιτούτο συντονίζει ερευνητικά προγράμματα, κοινοποιεί τα ερευνητικά αποτελέσματα και συγκεντρώνει υλικό για τα εκπαιδευτικά προγράμματα της Συναγωγής. Ταυτόχρονα, εμπλουτίζει συστηματικά το υπάρχον αρχείο της Κρητικής Εβραϊκής Ιστορίας. Διαθέτει επίσης μία εκτενή συλλογή μεγάλης ποικιλίας θεμάτων που αφορούν -μεταξύ άλλων- στον Ιουδαϊσμό, στην Εβραϊκή ιστορία της Κρήτης, στους Εβραίους της Ελλάδας και της Μεσογείου, στον Εβραϊσμό της Ευρώπης και στο Ολοκαύτωμα. Σε συνεργασία με τη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης, στο Ρέθυμνο, το εκτενές αρχείο της βιβλιοθήκης της Ετζ Χαγίμ είναι διαθέσιμο στον διαδικτυακό κατάλογο της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου. Η βιβλιοθήκη και το αρχείο της Ετζ Χαγίμ είναι ανοικτά και προσβάσιμα στο κοινό και σε πανεπιστήμια.

Πολιτιστικές Εκδηλώσεις

Η Ετζ Χαγίμ έχει καθιερωθεί ως χώρος ποικίλων πολιτιστικών εκδηλώσεων όπως ομιλίες, συναυλίες, εκθέσεις, και παρουσιάσεις βιβλίων.

Κάποιες εκδηλώσεις έχουν απόλυτη σχέση με Εβραϊκά θέματα, όπως για παράδειγμα συναυλίες παραδοσιακής σεφαραδίτικης μουσικής, ταινίες μικρού μήκους για τη μοίρα της εβραϊκής κοινότητας της Ελλάδος κατά την Γερμανική Κατοχή, διαλέξεις για βιβλικά και φιλοσοφικά θέματα, απαγγελίες ποιημάτων εβραίων ποιητών και παρουσιάσεις βιβλίων σχετικά με ιστορίες εβραϊκών οικογενειών. Αρκετές άλλες εκδηλώσεις έχουν πιο ευρεία

θεματολογία, όπως συναυλίες παραδοσιακής μουσικής από ολόκληρη τη Μεσόγειο, μουσική Ρομά, ακόμα και μουσική από τις Ινδίες και την Ασία με παραδοσιακά όργανα όπως το Σιτάρ και το Ταρχού. Επίσης, το 2015 παρουσιάσαμε μία έκθεση φωτογραφίας με τίτλο «Διαπολιτισμική

Συνάντηση» σε συνεργασία με την Πρεσβεία της Αυστρίας στην Αθήνα. Επιπλέον, ο Νίκος Σταυρουλάκης έχει μοιραστεί τις εξειδικευμένες γνώσεις του με μία σειρά ομιλιών γύρω από την Οθωμανική κουζίνα, την αρχιτεκτονική αλλά και την αρχιτεκτονική κήπων.

Η Ετζ Χαγίμ αποτελεί έναν ανοικτό χώρο ανταλλαγής απόψεων και συζητήσεων, ντόπιων και διεθνών καλλιτεχνών αλλά και φοιτητών, στον οποίο συνεχώς επεκτείνει το εύρος των δραστηριοτήτων της. Στο περιβάλλον έμπνευσης που προσφέρει η αυλή της Συναγωγής έχουν δημιουργηθεί και αναπτυχθεί αρκετές συνεργασίες μεταξύ καλλιτεχνών.

Προσωπικό κι εθελοντές

Η Ετζ Χαγίμ στελεχώνεται από μία μικρή ομάδα αφοσιωμένων ατόμων διαφόρων εθνικοτήτων που παίζουν τον ρόλο ξεναγών αλλά και ερευνητών. Το προσωπικό παράλληλα εκδίδει το *Jottings*, ένα newsletter που εκδίδεται δύο φορές το χρόνο για τα μέλη της κοινότητας, τη Χαβουρά και τους διεθνείς υποστηρικτές της Ετζ Χαγίμ.

Το προσωπικό της Ετζ Χαγίμ συμπληρώνεται κάθε χρόνο από έναν νεαρό Αυστριακό εθελοντή που απασχολείται στην Ετζ Χαγίμ για δώδεκα μήνες. Από το 2013, η Ετζ Χαγίμ συνεργάζεται με τον Αυστριακό μη-κερδοσκοπικό οργανισμό *Gedenkdienst* που στέλνει εθελοντές σε διάφορες τοποθεσίες παγκοσμίως για να βοηθήσουν στην έρευνα για το Ολοκαύτωμα, να μνημονεύσουν τα θύματα του Ναζισμού και να φροντίσουν τους επιζώντες του Ολοκαυτώματος. Αυτή η δραστηριότητα γίνεται εναλλακτικά της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας στην Αυστρία.

Η συντήρηση της Ετζ Χαγίμ

Την Ετζ Χαγίμ διαχειρίζεται ένας μη-κερδοσκοπικός οργανισμός σε συνεργασία με το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος (ΚΙΣ). Το κτίριο ανήκει στο ΚΙΣ από το 1950 όταν η εγκαταλελειμμένη περιουσία της αφανισμένης εβραϊκής κοινότητας παραδόθηκε στο ΚΙΣ από το ελληνικό κράτος.

Αυτός ο μη κερδοσκοπικός οργανισμός έχει φιλανθρωπική δράση και, επειδή η Ετζ Χαγίμ δεν λαμβάνει κρατικές επιχορηγήσεις, αναζητά οικονομικούς πόρους για την διατήρηση της Συναγωγής αλλά και για τις διάφορες θρησκευτικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις που εξασφαλίζουν τη μακρά και συνεχή παρουσία της.

Τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου αυτού του μη-κερδοσκοπικού οργανισμού είναι Εβραίοι και μη-Εβραίοι, ακαδημαϊκοί και επιχειρηματίες από την Ελλάδα, το Ηνωμένο Βασίλειο, τις ΗΠΑ, το Ισραήλ και τη Δανία, και είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι με την Ετζ Χαγίμ.

Η Συναγωγή στα ΜΜΕ

Το εγχείρημα του Νίκου Σταυρουλάκη για την αναστήλωση και αναβίωση της Ετζ Χαγίμ, καθώς και ο ξεχωριστός ρόλος που έχει σήμερα η Συναγωγή ως τόπος πολιτισμού και θρησκείας, τράβηξε την προσοχή δημοσιογράφων και παραγωγών ταινιών σε παγκόσμιο επίπεδο. Για την Ετζ Χαγίμ έχουν γραφτεί αναρίθμητα άρθρα τόσο σε ελληνικές όσο και σε διεθνείς εφημερίδες.

Το 2005, η ανθρωπολόγος, Δρ Βασιλική Γιακουμάκη (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας), δημιούργησε ένα ντοκιμαντέρ με τίτλο «Ετζ Χαγίμ -Το Δέντρο της Ζωής: Ήχοι που περιβάλλουν μία Συναγωγή». Η κοινωνιολόγος Sandra Barty, και ο σκηνοθέτης ταινιών Ken Ross, ετοιμάζουν την παραγωγή ενός ντοκιμαντέρ με τίτλο “Etz Hayyim: The Art of Repair” που περιγράφει το έργο της αναστήλωσης της Συναγωγής από τον Νίκο Σταυρουλάκη, καθώς και τη δημιουργία της τόσο ιδιαίτερης και ανοικτής κοινότητας της Ετζ Χαγίμ. Πρόσφατα, η Ετζ Χαγίμ συμπεριλήφθηκε στο εγχείρημα του Πανεπιστημίου της Κολούμπια “Shared Sacred Spaces and the Politics of Pluralism”, του οποίου επικεφαλής βρίσκεται η Dr Karen Barkey.

Η Ετζ Χαγίμ διατηρεί ιστοσελίδα με πληροφορίες και σελίδα στο Facebook. Με χορηγία της Πρεσβείας του Καναδά στην Αθήνα, και τη συνεργασία της Πρεσβείας του Ισραήλ δημιουργήθηκε πρόσφατα μια εφαρμογή για κινητά τηλέφωνα με τίτλο “Etz Hayyim and Jewish Legacy in Crete” που παρέχει λεπτομερή πληροφόρηση σχετικά με ό,τι αφορά στην Ετζ Χαγίμ και στην ιστορία των Εβραίων της Κρήτης.

Νίκος Σταυρουλάκης

(1929 – 2017)

Ο Νίκος Σταυρουλάκης γεννήθηκε το 1929 στο Λονδίνο από Αγγλίδα Εβραία μητέρα, με καταγωγή από την Κωνσταντινούπολη, και Χριστιανό Ορθόδοξο πατέρα από την Κρήτη.

Ο Ν. Σταυρουλάκης υπήρξε ένας διεθνούς φήμης αναγνωρισμένος ιστορικός τέχνης, συγγραφέας, ζωγράφος και έφορος τέχνης. Ήταν ιδρυτής του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, τη δεκαετία του '70, και Διευθυντής του για 16 χρόνια, από το 1977 έως το 1993. Ήταν επίσης υπεύθυνος

αναστήλωσης της Συναγωγής Ετζ Χαγίμ των Χανίων και Διευθυντής της μέχρι τον θάνατό του, στις 19.5.2017, καθώς και ο γενικός υπεύθυνος της δημιουργίας των Εβραϊκών Μουσείων στη Θεσσαλονίκη και τη Ρόδο. Έχει γράψει αρκετά βιβλία σχετικά με την Ελληνική Εβραϊκή ιστορία και γαστρονομία που συνθέτουν το πολιτισμικό υπόβαθρο πολλών διαφορετικών Ελληνοεβραϊκών κοινοτήτων. Έχει διδάξει σε πληθώρα Πανεπιστημίων στις ΗΠΑ, την Ελλάδα και το Ισραήλ, ενώ ταυτόχρονα ασχολήθηκε επαγγελματικά με τη ζωγραφική. Από την πρώτη του ατομική έκθεση το 1959 και μετά, έργα του έχουν παρουσιαστεί στην Αθήνα, το Λονδίνο, την Οξφόρδη και το Τελ Αβίβ.

Για τον Νικόλα Σταυρουλάκη

Δαβίδ Σαλιέλ

Πρόεδρος ΚΙΣΕ

Είναι τόσες οι σκέψεις που κατακλύζουν το μυαλό όταν κάποιος πρέπει να μιλήσει για τον Νίκο Σταυρουλάκη που χρειάζεται λίγος χρόνος να τις ταξινομήσει πριν ξεκινήσει. Διότι ο Νικόλας Σταυρουλάκης υπήρξε μια προσωπικότητα με πολλές αρετές και ικανότητες και διότι στη δική μου περίπτωση η σχέση που μας ενώνει ανέρχεται σε αρκετές δεκαετίες φιλίας, αλλά και πολλών ετών συνεργασίας σε μια πληθώρα έργων για τη διατήρηση της Ελληνοεβραϊκής κληρονομιάς.

Άνθρωπος των Γραμμάτων, μελετητής, ερευνητής, καλλιτέχνης, συγγραφέας, φιλόσοφος, ο Νίκος δεν αφιέρωσε απλώς τον εαυτό του σε αυτούς τους τομείς αλλά έγινε αυθεντία στον καθέναν από αυτούς χωριστά. Ένας ενάρετος οραματιστής με βαθιά πίστη στο Θεό και ταυτόχρονα με ακλόνητη πεποίθηση σε ένα δημιουργικό διαθρησκευτικό διάλογο που θα φέρει κοντά όλους τους ανθρώπους μέσα σε πνεύμα αλληλοσεβασμού.

Μέσα από τα ζωγραφικά έργα και τα σκίτσα του, τις μελέτες, την έρευνα για τους Έλληνες Εβραίους, για τις Συναγωγές και κυρίως για την Κρήτη, μέσα από τα βιβλία του για τη μαγειρική, ο Νίκος Σταυρουλάκης κατέγραψε, προέβαλε και διέσωσε ένα μεγάλο μέρος της ελληνοεβραϊκής παράδοσης.

Μα πάνω απ' όλα, ο Νίκος είναι ταυτισμένος με τρία από τα σπουδαιότερα έργα της μεταπολεμικής περιόδου αναβίωσης της εβραϊκής ζωής στην Ελλάδα: Το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, τη Συναγωγή των Χανίων και το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

Από τις αρχές της δεκαετίας του '70, οπότε ξεκίνησε να συλλέγει παλαιά αντικείμενα, κεντήματα και τελετουργικά σκεύη από

εβραϊκές οικογένειες απ' όλη την Ελλάδα, μέχρι τα εγκαίνια του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, το 1979, ο Νίκος ήταν η ψυχή του έργου. Το ίδιο και στην περίπτωση της αναστήλωσης της Συναγωγής Χανίων. Από την ιδέα μέχρι την υλοποίηση, από το στάδιο της αναζήτησης χορηγών και της επίβλεψης των εργασιών ανοικοδόμησης, ο Νίκος έκανε τα πάντα... Κάθε ξεχωριστό πράγμα στη Συναγωγή Ετζ Χαγίμ αποτελεί δικό του σχέδιο και δική του έμπνευση. Η αγάπη των ανθρώπων που την υποστήριξαν και έδωσαν ζωή στη Συναγωγή Χανίων, οι χιλιάδες των τουριστών που την επισκέπτονται κάθε χρόνο και την έχουν καταστήσει ένα από τα διασημότερα εβραϊκά αξιοθέατα στον κόσμο, όλα αυτά υπήρξαν η μεγαλύτερη πηγή ικανοποίησης για τον Νίκο.

Υπό την ιδιότητά μου ως πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης είχα την ευκαιρία να συνεργαστώ στενά με τον Νίκο κατά τη διάρκεια της δουλειάς του στο Εβραϊκό Μουσείο της Θεσσαλονίκης, ένα ακόμη εγχείρημα που ο Νίκος πρόθυμα και ολόψυχα υποστήριξε, συμμετέχοντας στην ίδρυση, τον χαρακτήρα του και τη λειτουργία του.

Ο Νίκος άφησε το δυναμικό αποτύπωμά του στην πολιτιστική και πνευματική παραγωγή της σύγχρονης ελληνοεβραϊκής κοινότητας, συμβολή για την οποία έχει την αιώνια αναγνώριση και την ευγνωμοσύνη μας.

Δαυίδ Σαλιέλ

Μάιος 2017

* Από τον πρόλογο του Προέδρου του ΚΙΣΕ στον υπό έκδοση κατάλογο της έκθεσης με τίτλο «Ο Νίκος Σταυρουλάκης και η Αναστήλωση της Ετζ Χαγίμ».

Νισήμ Μαΐς

Πρόεδρος ΚΙΣΕ (1991-1998)

Στο πρόσωπο του Νίκου Σταυρουλάκη είδα τι σημαίνει πραγματικά άνθρωπος της Τέχνης και αγάπη για τα πολύτιμα απομεινάρια της εβραϊκής κουλτούρας. Η ομιλία του σε συνέπερνε, τον ενθουσιασμό του τον μετέδιδε.

Η εμπιστοσύνη τόσο του ΚΙΣΕ όσο και των διεθνών οργανισμών που στήριξαν την αναστήλωση της Συναγωγής ήταν ακλόνητα βασισμένη πάνω στην προσωπικότητά του, στη σοβαρότητα, τον επαγγελματισμό και το πάθος για τη δουλειά του. Αν δεν ήταν ο Ν. Σταυρουλάκης σήμερα δεν θα υπήρχε Συναγωγή Ετζ Χαγίμ και μαζί της θα είχε χαθεί ένα κομμάτι της ιστορίας και της κληρονομιάς της Κρήτης και των Ελλήνων Εβραίων.

Με τον θάνατο του Ν. Σταυρουλάκη, ο Ελληνικός Εβραϊσμός έχασε μια μεγάλη φυσιογνωμία, ένα σύγχρονο φιλόσοφο.

Μωϋσής Κωνσταντίνης

Πρόεδρος ΚΙΣΕ (1998-2010 & 2015-2016)

Με τον Νίκο Σταυρουλάκη μοιραστήκαμε πολλά από τότε που αναζητούσαμε οικογενειακά κειμήλια στις αποδεκατισμένες εβραϊκές οικογένειες, για να συγκεντρώσουμε την πρώτη «μαγιά» της συλλογής του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος.

Είχα τη χαρά να δεθώ μαζί του ακόμη περισσότερο στη διάρκεια της αναστήλωσης της Ετζ Χαγίμ, που ήμουν γ.γ. του ΚΙΣΕ, καθώς και στα μετέπειτα χρόνια της λειτουργίας της. Είναι στιγμές που δεν ξεχνιούνται.

Τι ήταν η Συναγωγή Χανίων πριν τον Σταυρουλάκη; Θυμάμαι καλά. Ήταν αρχές της δεκαετίας του '90. Ήμουν στα Χανιά σε επαγγελματικό ταξίδι όπου συνόδευα τον Πρόεδρο των ΕΛΤΑ. Του πρότεινα να επισκεφθούμε τη Συναγωγή. Κανόνισα να μας ανοίξουν και βρεθήκαμε μπροστά σε κότες και ακαθαρσίες... Ντράπηκα! Φεύγοντας, ένας νεαρός μας σταμάτησε: «Εσείς οι κουστουμάτοι, εάν γνωρίζετε τον πρωθυπουργό, να του πείτε να τη φτιάξει. Είναι ντροπή», μας είπε. Ντράπηκα για δεύτερη φορά μέσα σε λίγα λεπτά. Ο Ν. Σταυρουλάκης μετέτρεψε την ντροπή σε υπερηφάνια για την εβραϊκή κληρονομιά και στολίδι για την πόλη.

“CHRONIKA”

Edition of the Central Board of Jewish Communities in Greece

36, Voulis str., 105 57 Athens, Greece, Tel.: ++30-210-32 44 315, fax: ++30-210-33 13 852

e-mail: hhkis@ath.forthnet.gr Web site: www.kis.gr

Summary of Contents of Issue 247, vol. 39 • January - June 2017

- ✓ In an attempt to explore antisemitism and its expressions in Greece, we publish a series of essays that track down the phenomenon from different angles: The Rabbi of Larissa Elias Sabetai, in his research **“Anti-Judaism: Myths and slander”** reviews the origins of anti-Semitic slur from the 1st c.e. century, through the mediæval blood libels until the 30’s when the judicial case of the “Protocols of the Elders of Zion” concluded that the so called “Protocols” are false.
- ✓ Professor Dionyssi Drossos, of the University of Ioannina, in his essay **“Antisemitism: extremity and banality. Thoughts on remembrance and the responsibility of the genocide”**, deals with the denial and the trivialization of the Holocaust and confronts related stratagems as anti-Semitism triggering factors. The paper was presented at the Holocaust remembrance event in Ioannina (on January 28, 2017), by Professor Drossos who was the key speaker of the event.
- ✓ **Anti-Semitic incidents in Evia** are presented by Thrasyvoulos Papastratis. The research examines two incidents that occurred in 1891 and in 1951. The author underlines the fact that anti-Semitic feelings were a reality even in the immediate post-War period, and stresses the importance of the prompt reaction of the public authorities, as in the case presented here, that thanks to the timely intervention of the Prefect of Evia and the Metropolitan Bishop, the outburst of anti-Semitic violence was prevented.
- ✓ This issue’s insight on anti-Semitism closes with up-to-date initiatives to better understand and combat the phenomenon: A) the publication of the **Definition of Antisemitism**, and its explanatory directives, as adopted by IHRA in 2016. B) The publication of the survey **“Anti-Semitism in Greece today”** (ed. Heinrich Boel Foundation Greece, Thessaloniki 2017), which presents the results of two opinion surveys conducted in Greece, in 2014 and 2015, that measure anti-Semitic attitudes in the Greek society and correlate them with factors such as gender, age, political opinion, education, church affiliation but also trust, cosmopolitanism, belief in conspiracy theories and victimhood. The research was conducted by Giorgos Antoniou (Associate Professor of Jewish Studies, University of Thessaloniki), Spyros Kosmidis (Lecturer, University of Oxford), Elias Dinas (Associate Professor in Comparative Politics, University of Oxford) and Leon Saltiel (PhD candidate Contemporary Greek History, University of Macedonia). C) The publication of the book **“The role of the Media and the journalists in the rise of neonazism, fascism and racism in Greece, in Europe and in the world”** (ed. Educational Foundation of ESIEA, the Journalist’s Union of Athens Daily Newspapers, Athens 2017). It includes the papers presented at the Conference under the same title organized in Athens in 2014 by ESIEA with the cooperation of the International Federation of Journalists.
- ✓ The **Etz Hayyim Synagogue of Chania** in Crete is a remarkable example of what commitment can achieve in preserving and promoting cultural heritage. On the occasion of the 20th anniversary since the beginning of the restoration works at the Synagogue, we publish a chronicle on the history of the building, its restoration and its rich program of religious services, innovative activities and research work, that have turned the Etz Hayyim Synagogue into a major landmark of the city. We also publish a **tribute to Nicolas Stavroulakis**, the Synagogue’s director and project manager of its restoration, who passed away while this issue was in print. The chronicle is based on Stavroulakis’ texts, as well as on the material of the exhibition “Nikos Stavroulakis and the Reconstruction of Etz Hayyim” created by the Synagogue’s personnel.
- ✓ The issue closes with the **index of contents** of Chronika issues 2014 – 2016, and **book reviews**.

Cover illustration: *The names of the Jews of Chania (Crete) who perished in the sinking of Tanais in 1944 – detail from a painting by Nicolas Stavroulakis- overlap the façade of the Etz. Hayyim Synagogue of Chania, in an artistic approach of this issue’s special feature on the 20th anniversary of the restoration of Etz. Hayyim and the late Nicolas Stavroulakis.*

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ: ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΚΔΟΤΗΣ: Ο Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. Δαβίδ Σαλιτέλ • ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ: Έφη Εζρατή
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΓΡΑΦΕΙΩΝ: Βουλής 36 • 105 57 Αθήνα Τηλ. 210 - 32.44.315-8
E-mail: hhkis@ath.forthnet.gr • Internet site: <http://www.kis.gr> • Κωδικός εντύπου: 3502
ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Μιχάλης Κύρκος, Υψηλάντου 25 Αθήνα, τηλ.: 210 - 72 18 421

Τα ενυπόγραφα άρθρα εκφράζουν τις απόψεις των συγγραφέων τους.

Διανέμεται δωρεάν

